

Дмитренко Віталій Анатолійович,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри культурології

Полтавського національного педагогічного

університету імені В. Г. Короленка

orcid.org/0000-0002-3055-9812

vitodmitrenko1972@gmail.com

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVIII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

Мета роботи. Проаналізувати основні праці сучасних українських науковців, що присвячені дослідженню освіченості парафіяльного духовенства Київської митрополії XVIII ст. **Результати.** У статті розглянуто процес формування історіографічного стереотипу про масовість шкіл і високий рівень грамотності поміж парафіяльного духовенства Гетьманщини XVIII ст. Розглянуто новітні дослідження з питань освіти ієреїв у Київській митрополії. Вивчено вплив сучасних методологій на розробку цієї проблеми. Простежені основні дискурсивні моменти щодо освітньої проблематики в середовищі священників. **Висновки.** Встановлено, що значна кількість науковців продовжує підтримувати думку про високий рівень освіченості священників і їхню визначальну роль в поширенні грамотності серед населення. Це відображається в навчальній та науково-популярній літературі, переважно з історії педагогіки. Водночас, історики які використовують новітню методологію, скептично сприймають цю тезу. Вони доводять, що більше половини ієреїв у XVIII ст. не мали відповідної освіти й були лише елементарно грамотними. Результати їхніх досліджень дозволяють сумніватися в правомірності судження про пасторів як рушіїв шкільної освіти в ранньомодерній Україні. Відкритим залишається питання ефективності державних освітніх ініціатив у середовищі парафіяльних священників.

Ключові слова: історіографія, Київська митрополія, освіта, ранньомодерний час, священник.

Dmytrenko Vitalii,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Senior Lecturer at the Cultural Studies Department

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

orcid.org/0000-0002-3055-9812

vitodmitrenko1972@gmail.com

EDUCATIONAL LEVEL OF THE PARISH CLERGY OF KYIV METROPOLITAN IN THE 18TH CENTURY: HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

The aim of the work. To analyze the main works of modern Ukrainian scientists devoted to the study of the education of the parish clergy of the Kyiv diocese of the 18th century. **The results.** The article examines the process of forming a historiographical stereotype about the mass of schools and the high level of literacy among the parish clergy of the Getmanate of the 18th century. The latest research on the education of priests in the Kyiv diocese is considered. The impact of modern methodologies on the development of this problem is studied. The main discursive points regarding educational issues among priests are traced. **Conclusions.** It was established that a significant number of scientists continue to support the opinion about the high level of education of priests and their decisive role in the spread of literacy among the population. This is reflected in educational and popular scientific literature, mainly from the history of pedagogy. At the same time, historians who use the latest methodology are skeptical of this thesis. They prove that more than half of the priests in the 18th century they did not have the appropriate education and were only elementary literate. The results of their research make it possible to doubt the validity of the judgment about pastors as drivers of school education in early modern Ukraine. The question of the effectiveness of state educational initiatives among parish priests remains open.

Key words: historiography, Kyiv diocese, education, early modern times, priest.

Дослідники ранньомодерного періоду української історії чимало уваги приділили розвитку освіти. Інтерес до цього питання зрозумілий і виправданий, адже без його вивчення наше уявлення про суспільство та культуру цього періоду будуть неповними. В орбіті зацікавлень перебувають проблеми, пов'язані з функціонуванням освітніх закладів, діяльністю світських і церковних діячів у царині шкільництва, поширеністю освіти серед різних груп населення, впливами освіченості на кар'єру та прибутки тощо. Оскільки розвиток освіти у цю добу був пов'язаний із діяльністю церковних інституцій, а духовенство лишалося чи не найосвіченішим прошарком населення, то його навчання присвячено значну кількість праць. Це потребує узагальнень, що дозволять з'ясувати стан розробленості проблеми, виокремити дискусивні моменти й окреслити перспективи подальших досліджень.

Констатуємо, що напрацювання науковців, які вивчали стан освіти в ранньомодерній Україні, відображено в низці як загальних, так і спеціальних історіографічних студій. Серед останніх публікацій виокремимо узагальнювальні праці з української історіографії Ярослава Калакури (Калакура, 2012) та Ірини Колесник (Колесник, 2000). Відзначимо роботу Валерія Ластовського, присвячену дослідженням православної церкви в Україні XVII–XVIII ст., у якій приділено увагу й розвідкам, що підіймають питання впливу церкви на школи (Ластовський, 2006) та монографію Нестора Гупана, що підсумовує здобутки вивчення історії педагогіки в Україні (Гупан, 2002). Відзначаючи цінність зазначених вище розвідок зауважимо, що сучасні праці з зазначеної проблематики до сьогодні не стали об'єктом спеціального історіографічного вивчення.

Перш ніж перейти до аналізу конкретних напрацювань із заявленої тематики відзначимо, що сучасне зацікавлення розвитком освіти в ранньомодерній Україні було спровоковане щонайменше двома чинниками. Перший пов'язаний із зміною вектору спрямованості історичних студій. Умовно окреслимо його як антропологічний поворот в історії. Він спонукав науковців до вивчення історії крізь призму життя конкретної особи, дослідження політичних, соціальних, економічних, культурних явищ і процесів на «місцевому» мікрорівні,

студіюванню повсякденного життя тощо. Такі новації призвели до того, що розвиток освіти перестали сприймати виключно як перелік указів і розпоряджень, ініційованих владою, що самі собою втілювалися в життя. Постало питання необхідності з'ясування ступеню ефективності та механізмів їхнього впровадження, дослідження реального рівня письменності населення, вивчення соціології читання, нових поглядів на характер і типи тогочасної освіти, соціокультурної характеристики «школярів» і професорів тощо.

Другий – базується на спробі переосмислити усталений у науково-популярній, учбовій та науковій літературі постулат про масову грамотність українського населення та високий рівень освіти на теренах Гетьманщини у XVIII ст., який було втрачено у XIX ст. внаслідок імперської політики російських самодержців. Його підвалини були закладені публікацією статистичних даних про кількість парафіяльних шкіл в Гетьманщині XVIII ст., здійсненою Олександром Лазаревським (Лазаревський, 1862) та підкріплені міркуваннями про «пропащий час» перебування українських земель у складі московської держави для української культури одного з найавторитетніших українських інтелектуалів другої половини XIX ст. Михайла Драгоманова (Драгоманов, 1991, с. 444–446). Спеціальну розвідку про механізми, обставини та еволюцію творення цього історіографічного стереотипу написав Володимир Маслійчук (Маслійчук, 2009).

Відзначаємо, що твердження про існування шкіл чи не в кожному українському селі, масову залученість дітей до вивчення грамоти, помітну роль парафіяльних священиків і «мандрівних дяків» у поширенні освіти віднаходимо й у багатьох сучасних виданнях з історії педагогіки. Типовими для таких праць є пасажі на кшталт: «Елементарну освіту в Україні представляли «школи-дяківки». Вони утримувалися на кошт батьків і функціонували під наглядом священика... Мандрівні дяки, що працювали у таких школах являли собою нову освічену генерацію українців, які сіяли зерна знань, будили національну свідомість, обороняли українське шкільництво від асиміляції з боку колонізаторів. Характерним для українського побуту була велика кількість початкових шкіл» (Задорожна-Княгницька, 2020, с. 85).

Автори подібних праць зазвичай спеціально не акцентують увагу на рівні освіченості парафіяльних ієреїв. Однак, логіка викладу матеріалу передбачає висновок: священник мусив мати добру освіту, адже сам виступав носієм знань для своєї пастви. Набір аргументів на користь синтези про високий рівень освіти в Гетьманщині залишається таким же, який він був у момент творення цього стереотипу. Зазвичай дослідники апелюють до втішної статистики кількості шкіл у полкових і сотенних містечках, спостережень іноземців (передусім подорожніх нотаток Павла Алеппського) та, у ситуації з духовенством, до розпоряджень владик і норм імператорських і синодських указів, що вимагали від панотців належного рівня освіти.

Набагато критичніше до високого рівня освіченості парохів підходять історики, які досліджують духовенство й освіту XVIII ст. з позицій нових, антропологічно зорієнтованих методологій. Приміром, Максим Яременко, проаналізувавши освітній рівень парафіяльного духовенства на прикладі Глухівської (Яременко, 2008), Києво-Печерської (Яременко, 2015) та Решетилівської (Яременко, 2011) протопопій у 1770-х роках, скептично оцінив освіченість тамтешніх панотців. У своїх статтях він заперечує вирішальний вплив імперських реформ XVIII ст. на формування вимог щодо належної освіченості душпастирів, відзначаючи наявність попередньої, «могилянської» традиції стосовно цього питання. Дослідник, спираючись на відомості про духовенство цих адміністративно-територіальних одиниць, аналізує зафіксований у них ступінь освіченості ієреїв. Він стверджує, що станом на 1774 рік лише 27% ієреїв Глухівської, 38% – Києво-Печерської, та 55% – Решетилівської протопопій відвідували «латинські школи» (Яременко, 2014, с. 17–18). Коли ж брати до уваги вищі класи філософії й богослов'я, що законодавчо визначалися як необхідні для номінування на парафію, то менше 2/3 з досліджених ієреїв училися в них (Яременко, 2014, с. 18).

Науковець вважає, що політику «освітнього дисциплінування» парафіяльного духовенства у XVIII ст. навряд чи можна вважати успішною. Він упевнений: «Якщо священникам бракувало усвідомлення необхідності дати теологічний вишкіл потенційним спадкоємцям

парафії – синам, то при обранні собі «пастиря» віряни і поготів не завжди зважали на освіту ставлеників» (Яременко, 2014, с. 19). Тож масового соціального попиту на освіченого священника у XVIII ст. дослідник не спостерігає як в середовищі самих ієреїв, так і поміж їхньої пастви.

Схожі результати на прикладі священників Пирятинської протопопії простежують й Олександр Лук'яненко, Віталій та Віта Дмитренко (Lukyanenko, Dmytrenko, Dmytrenko, 2020). Вони зауважують, що священників, які навчалися в класах філософії та богослов'я в протопопії налічувалося біля 40%, більшість же були «руської грамоті навчені» – тобто, елементарно письменні на рівні уміння читати, писати й виконувати нескладні арифметичні дії (Lukyanenko, Dmytrenko, Dmytrenko, 2020, с. 361).

Протилежної думки дотримується Людмила Посохова (Посохова, 2007). Дослідниця відзначає, що практика навчання поповичів у православних колегіумах, підкріплена державним примусом, сприяла процесам виділення духовенства в окремих прошарок, позаяк, освіта відмежовувала їх, як реально так і в уяві, від решти спільноти (Посохова, 2007, с. 62). Простежуючи подальшу долю випускників колегіумів, науковиця зауважує, що не лише вони, «працевлаштовуючись» на місцях, шукали наречених духовного «звання» щоб закріпитися на парафіях, а й місцеві панотці прагнули породичатися із зятем-академіком аби підняти свій соціальний статус і виконати офіційні вимоги утримання приходу. За її спостереженнями, такі процеси стають масовими у 1760–1780-х роках (Посохова, 2007).

Інша дослідниця, Оксана Прокоп'юк, вважає, що розглядати навчання в Київській Академії чи одному з колегіумів як основну для підготовки майбутнього священника неправильно. На її думку, базовим для підготовки ієреїв було навчання в школі при архієрейському домі. Така наука мала передусім «професійне» спрямування. Майбутніх панотців учили читанню, катехізису, практиці богослужіння, церковному співу, основам проповідництва. Подібна освіта не відповідала законодавчим вимогам, але формувала базові навички, необхідні для діяльності священника на парафії. Вона стверджує: «Київська кафедра, як

своєрідна корпорація самостійно вирішувала питання освіти своїх нових членів, а певний рівень освіченості – обов'язкова умова набуття священства» (Прокоп'юк, 2018, с. 130).

На жаль, спеціальні дослідження, котрі б відображали ставлення парохів до поширення освіти серед українського ранньомодерного населення відсутні. Проте, низка студій, у яких аналізується наповненість парафіяльних ризниць необхідною для такої діяльності літературою дозволяє скептично поставитися до тези про священника як «світоча знань» для простого люду. Зокрема, згадана вище Оксана Прокоп'юк, вивчаючи наповненість приходських церков книгами відзначає, що «парафіяльні священники були орієнтовані на богослужбову літературу й великого бажання доповнювати її учительною чи проповідницькою не мали, як, очевидно, й розширювати свою діяльність у цих напрямках» (Прокоп'юк, 2009, с. 394).

Узагальнюючи результати пошуків, доходимо таких висновків:

– історіографічний штамп про високу освіченість православного духовенства, масову

поширеність шкіл і освіти в Україні у XVIII ст. продовжує функціонувати в сучасній навчальній та науковій літературі;

– результати новітніх досліджень ставлять під сумнів належний освітній рівень парафіяльного духовенства, констатуючи, що більше половини ієреїв Київської митрополії у XVIII ст. не мали належної (законодавчо обумовленої) освіти й були лише елементарно грамотними;

– більшість сучасних науковців відзначає, що витоки «освітнього дисциплінування» панотців Київської митрополії доцільно шукати в традиціях «могилянської» доби, а не просвітницьких починаннях російської імперської влади;

– дискурсивним у сучасній українській історіографії є питання про ефективність державних освітніх ініціатив серед парафіяльних священників. Воно набуває актуальності в контексті суперечок про час перетворення духовенства на замкнутий соціальний стан в Україні та оцінці характеру змін, що їх зазнала Київська митрополія у XVIII ст.

Список використаних джерел:

1. Гупан Н. М. (2002). Українська історіографія історії педагогіки. Київ: А.П.Н. 224 с.
2. Драгоманов М. П. (1991). Что такое украинофильство? Драгоманов М. П. Вибране. Київ: Либідь 1991. С. 430–455.
3. Задорожна-Княгницька Л. В. (2020) Історія педагогіки : навчальний посібник для студентів ЗВО. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС. 364 с.
4. Калакура Я. С. (2012). Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза. 512 с.
5. Колесник І. І. (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза. 256 с.
6. Лазаревский А. М. (1862). Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке. *Основа*. № 5. С. 82–89.
7. Ластовський В. В. (2006). Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Монографія. Київ: Логос. 278 с.
8. Маслійчук В. (2009). Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу. *Київська Академія*. № 7. С. 73–87.
9. Посохова Л. Ю. (2007). «Сыскал для женитьбы место...». Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII в. *Адам и Ева. Альманах гендерной истории*. № 13. С. 39–54.
10. Посохова Л. Ю. (2007). Православні колегіуми та формування стану духовенства в Україні у XVIII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Вип. 39: Історія. С. 52–63.
11. Прокоп'юк О. (2009). Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19 (1). С. 387–397.
12. Прокоп'юк О. (2018). Навчання/екзаменування по «по-кафедральному» (до питання освіти/освіченості білого духовенства в Київській митрополії XVIII ст.). *Київська Академія*. Вип. 15. С. 120–134.
13. Яременко М. (2008). Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії). *Просемінарії: Медієвістика, Історія Церкви, науки і культури*. Вип. 7. С. 269–299.
14. Яременко М. (2014). Роль освітнього цензу кандидатів у номінуванні на парафіяльні настоятельства у Київській митрополії XVIII ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Т. 156. С. 17–22.
15. Яременко М. В. (2011). Освіта парафіяльного духовенства Решетилівської протопопії 1770-х рр.: між пасторськими і синодальними настановами та повсякденними практиками. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Історія. № 982, вип. 44. С. 71–80.

16. Iarenko M. (2015). The Education of Parish Clergy in the Kyiv Eparchy in the 1770s. Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt1zxsht1.24?seq=1#page_scan_tab_contents. (дата звернення 14.09.2023)

17. Lukyanenko O., Dmytrenko V., Dmytrenko V. (2020). Educational Level of Parish Priests in Pyriatyn Protopopy in the Second Half of the 18th Century. *Journal of History Culture and Art Research*. Vol. 9, № 4. P. 357–364.

References:

1. Hupan N. M. (2002). *Ukrayinska istoriohrafyia istoriyi pedahohiky* [Ukrainian historiography of the history of pedagogy]. K.: A.P.N. 224 s. [in Ukrainian].

2. Drahomanov M. P. (1991). *Chto takoe ukraynofylstvo?* [What is Ukrainophilism?]. Drahomanov M. P. Vybrane. K.: Lybid 1991. S. 430–455 [in Ukrainian].

3. Zadorozhna-Knyahnyts'ka L. V. (2020) *Istoriya pedahohiky : navchalnyy posibnyk dlya studentiv ZVO* [History of pedagogy: a study guide for students of higher education institutions]. Kherson: OLDI-PLYUS. 364 s. [in Ukrainian].

4. Kalakura Ya. S. (2012). *Ukrayins'ka istoriohrafyia: Kurs lektsiy* [Ukrainian historiography: Course of lectures]. K.: Geneza. 512 s. [in Ukrainian].

5. Kolesnyk I. I. (2000). *Ukrayinska istoriohrafyia (XVIII – pochatok XX stolittya)* [Ukrainian historiography (18th – early 20th centuries)]. K.: Geneza. 256 s. [in Ukrainian].

6. Lazarevskyy A. M. (1862). Statystycheskye svedeniya ob ukraynskyykh narodnykh shkolkakh y hospitalyakh v XVIII veke [Statistical data on Ukrainian public schools and hospitals in the 18th century]. *Osnova*. № 5. S. 82–89 [in Ukrainian].

7. Lastovs'kyy V. V. (2006). Istoriya pravoslavnoyi tserkvy v Ukrayini naprykintsi XVII – u XVIII st.: istoriohrafichni aspekty [The history of the Orthodox Church in Ukraine at the end of the 17th century – in the 18th ct: historiographical aspects]. K.: Lohos. 278 s. [in Ukrainian].

8. Maslychuk V. (2009). Hramotnist' ta riven osvity na Livoberezhniy Ukrayini XVII–XVIII st.: tvorennya istoriohrafichnoho stereotypu [Literacy and the level of education in Left Bank Ukraine of the 17th–18th ct: the creation of a historiographical stereotype]. *Kyyivska Akademiya*. № 7. S. 73–87 [in Ukrainian].

9. Posokhova L. Yu. (2007). «Syskal dlya zhenyty mesto...». Brachnye stratehyi svyashchennykov v kontekste sotsyokulturnoho konflykta v Ukrayne v XVIII v [«I found a place for marriage...». Marriage strategies of priests in the context of sociocultural conflict in Ukraine in the 18th ct.]. *Adam y Eva. Al'manakh hendernoy ystoryy*. № 13. S. 39–54.

10. Posokhova L. Yu. (2007). Pravoslavni kolehiumy ta formuvannya stanu dukhovenstva v Ukrayini u XVIII st [Orthodox collegiums and the formation of the state of the clergy in Ukraine in the 18th ct.]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. Vyp. 39: Istoriya. S. 52–63 [in Ukrainian].

11. Prokopyuk O. (2009). Vidomosti pro knyhy v parafiyalnykh khramakh Kyyivskoyi mytropoliyi XVIII st.: informatsiynyy potentsial dzherela [Information about books in parish churches of the Kyiv Metropolis of the 18th ct: the informational potential of the source]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. T. 19 (1). S. 387–397 [in Ukrainian].

12. Prokop'yuk O. (2018). Navchannya/ekzameniuvannya po «po-kafedralnomu» (do pytannya osvity/osvichenosti biloho dukhovenstva v Kyyivskiy mytropoliyi XVIII st.) [Study/examination in the «cathedral» way (on the issue of education/education of the white clergy in the Kyiv Metropolitanate of the 18th ct)]. *Kyyivska Akademiya*. Vyp. 15. S. 120–134 [in Ukrainian].

13. Yarenko M. (2008). Osvitniy riven parafiyalnoho dukhovenstva Kyyivskoyi mytropoliyi 1770-kh rr. (na prykladi Hlukhivskoyi protopopiyi) [The educational level of the parish clergy of the Kyiv Metropolitanate in the 1770s (on the example of the Glukhiv Protopopia)]. *Proseminariy: Mediyevistyka, Istoriya Tserkvy, nauky i kultury*. Vyp. 7. S. 269–299 [in Ukrainian].

14. Yarenko M. (2014). Rol osvitnoho tsenzury kandydativ u nominuvanni na parafiyal'ni nastoyatelstva u Kyyivskiy mytropoliyi XVIII st [The role of the educational assessment of candidates in the nomination for parish rectory in the Kyiv Metropolitanate of the 18th ct.]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. T. 156. S. 17–22 [in Ukrainian].

15. Yarenko M. V. (2011). Osvita parafiyalnoho dukhovenstva Reshetylivskoyi protopopiyi 1770-kh rr.: mizh pastorskymy i synodalnymy nastanovamy ta povs'yakdennymy praktykamy [Education of the parish clergy of the Reshetyliv Protopopia in the 1770s: between pastoral and synodal instructions and everyday practices]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*. Ser.: Istoriya. № 982, vyp. 44. S. 71–80 [in Ukrainian].

16. Iarenko M. (2015). The Education of Parish Clergy in the Kyiv Eparchy in the 1770s. Word and Image in Russian History: Essays in Honor of Gary Marker. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt1zxsht1.24?seq=1#page_scan_tab_contents. (data zvernennya 14.09.2023).

17. Lukyanenko O., Dmytrenko V., Dmytrenko V. (2020). Educational Level of Parish Priests in Pyriatyn Protopopy in the Second Half of the 18th Century. *Journal of History Culture and Art Research*. Vol. 9, № 4. P. 357–364.